

(ΜΕΤΑ)ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ (ΜΕΤΑ)ΜΟΝΤΕΡΝΙΣΜΟΣ: ΟΨΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Άγγελος ΜΟΥΖΑΚΙΤΗΣ

Το παρόν κείμενο επιχειρεί να σκιαγραφήσει τις κύριες επιπτώσεις που επέφερε στην κοινωνική θεωρία και στη φιλοσοφία η δημοσίευση του έργου του Lyotard *Η Μεταμοντέρνα Κατάσταση*. Υποστηρίζεται ότι η διαμάχη για τη μετανεωτερικότητα συντέλεσε στην ανάπτυξη σημαντικών θεωρητικών αποτιμήσεων των μεταβολών που συντελέστηκαν παγκοσμίως από τα μέσα του 20ού αιώνα και έπειτα, οι οποίες παρά τις σημαντικές μεταξύ τους αποκλείσεις συνέβαλλαν αφενός στην πληρέστερη κατανόηση και αφετέρου στην κατεύθυνση του σύγχρονου μας κόσμου. Παράλληλα, εξετάζονται και οι σύνθετες σχέσεις μεταξύ των (μετα)νεωτερικών κοινωνικών μορφωμάτων, των προταγμάτων και των αισθητικών ρευμάτων που αναπτύσσονται εντός τους.

Λέξεις Κλειδιά: νεωτερικότητα/μετανεωτερικότητα, μοντέρνο/μεταμοντέρνο, εκκοσμίκευση, εξορθολογισμός.

Το πρόβλημα

Οι όροι μοντέρνο-νεωτερικό ή μεταμοντέρνο-μετανεωτερικό χρησιμοποιούνται συχνά ως συνώνυμοι τόσο σε επιστημονικά έργα όσο και γενικότερα στον δημόσιο λόγο. Ορθότερο είναι ωστόσο να διακρίνονται, αφού οι πρώτοι όροι κάθε ζεύγματος αναφέρονται σε τάσεις που εκδηλώνονται στις τέχνες, την αισθητική θεωρία και την αρχιτεκτονική και οι δεύτεροι σε μεταβολές των δομικών και θεσμικών χαρακτηριστικών των κοινωνικών μορφωμάτων. Η σύγχυση των όρων δεν είναι τυχαία, ούτε αφορά απλώς τη διαπίστωση παραλληλισμών μεταξύ της μεταβολής όλων των κοινωνικών θεσμών, συμπεριλαμβανομένης και της επιστήμης¹ και της ανάδυσης καινοφανών αισθητικών ρευμάτων, αρχικά κατά τη μετάβαση από τον μεσαίωνα στη νεωτερικότητα (ή από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό) στην Ευρώπη και στη συνέχεια κατά τους πολλαπλούς μετασχηματισμούς των νεωτερικών κοινωνιών. Σημαντικές πτυχές αυτών των διαδικασιών έχουν αναδειχθεί στην κοινωνική θεωρία ήδη από τους θεμελιωτές της και μέχρι την εποχή μας. Ο Weber παρατηρεί, για παράδειγμα, παράλληλες εξορθολογιστικές διαδικασίες στην μουσική, την επιστήμη, την πολιτική και την οικονομία², στην αυτονόμηση της τέχνης από τη θρησκευτική σφαίρα. Οι σύνθετες αυτές διαδικασίες, μάλιστα, αποτιμώνται στη κατά πολύ μεταγενέστερη θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν του Habermas υπό το πρίσμα της θέσης περί αποϊερωποίησης του βίοκοσμου³. Η σύζευξη των όρων (μετα)μοντέρνος και (μετα)νεωτερικός θα πρέπει

1 Έτσι, ο Bevir παρατηρεί ότι παρότι ο μοντερνισμός «συνδέεται κυρίως με λογοτεχνικά και αισθητικά κινήματα», επηρέασε την διαμόρφωση των κοινωνικών επιστημών κατά τον 20^ο αιώνα. Ο συγγραφέας αυτός μάλιστα διακρίνει μεταξύ αισθητικού, γνωσιακού και μεθοδολογικού (επιστημολογικού) μοντερνισμού και συνδέει τον τελευταίο με τον θετικισμό. Θα πρέπει να επισημάνω εδώ ότι οι σχέσεις μεταξύ των κινήματων αυτών, της φιλοσοφίας και των επιστημών είναι ιδιαίτερα σύνθετες και η παρουσίασή τους υπερβαίνει τη στοχοθεσία του παρόντος κειμένου. Mark, Bevir, «Modernism and the Social Sciences», στο *Modernism and the Social Sciences: Anglo-American Exchanges c.1918–1980*, επιμ. Mark Bevir (Cambridge University Press, 2017).

2 Μια συνοπτική και μεστή παρουσίαση αυτών των μεταβολών -τις οποίες μάλιστα ο συγγραφέας συγκρίνει με εξελίξεις σε μη-Ευρωπαϊκές χώρες- βρίσκουμε στην εισαγωγή του περίφημου έργου του *Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού*. Weber, Max, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, μτφρ. Talcott Parsons (Routledge, 1992), XXVIII-XLII.

3 Σημαντική είναι από αυτή την άποψη η έννοια της «μετατροπής του ιερού σε γλώσσα» (linguification of the sacred), βάσει της οποίας ο Habermas ερμηνεύει την περί εξορθολογισμού θέση του Weber (στην οποία εντάσσει και τις θεωρίες των Durkheim και Mead). Η χαμπερμασιανή εκδοχή της «περί εξορθολογισμού» θέσης αντιμετωπίζει την παγκόσμια ιστορία *contra Weber* με καθολικό τρόπο και εκφράζεται ξεκάθαρα στο παρακάτω απόσπασμα της *Θεωρίας του Επικοινωνιακού Πράττειν*: «Ο εξορθολογισμός των κοσμοθεάσεων εκφράζεται μέσω μιας διαδικασίας αφαιρέσεων, η οποία μετουσιώνει τις μυθικές δυνάμεις σε υπερβατικούς θεούς και τελικά σε ιδέες και έννοιες και με το κόστος του ότι σμικρύνει την επικράτεια του ιερού αφήνοντας τη φύση έρημη από θεούς». Habermas, Jürgen, *The Theory of Communicative Action, Vol.2: Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason*, μτφρ. Thomas McCarthy (Beacon Press, 1987), 83. Η τελευταία φράση θα μπορούσε υπό προϋποθέσεις να έχει γραφεί από τον ίδιο τον Weber, αφού περιγράφει αυτό που ο τελευταίος αποκαλούσε «απομάγευση του κόσμου», έννοια που δανείστηκε από τον Schiller για να περιγράψει τις διαδικασίες «εξορθολογισμού» που έλαβαν χώρα στην

να αποδοθεί εν μέρει και στον ιδιάζοντα ρόλο που διαδραμάτισε το αισθητικό πεδίο στις διεργασίες που επέφεραν έναν από τους ριζικότερους κοινωνικούς μετασχηματισμούς στην ιστορία. Όπως παρατηρεί ο Delanty⁴, το έργο του Schiller *Η Αισθητική Εκπαίδευση του Ανθρώπου* αποτελεί σταθμό της ευρωπαϊκής διάνοησης στο μέτρο που προβάλλει το αισθητικό πεδίο (υπό την έννοια του *Bildung* που αναπτύχθηκε στη Γερμανία ήδη από την εποχή του Goethe) ως τον μοναδικό δυνάμει ενοποιητικό παράγοντα των κοινωνιών που εξερχόμενες από το κοσμοείδωλο και την κοινωνική οργάνωση του Μεσαίωνα ανακαλύπτουν εντός τους κυρίως αντιφάσεις και διαμάχες. Ο Gadamer βρίσκει στην περίφημη διαμάχη των λογοτεχνικών κύκλων της Γαλλίας του 17ου και 18ου αιώνα που έμεινε γνωστή ως διαμάχη των αρχαίων και των συγχρόνων μια συνθήκη για την ανάδυση μιας αντίληψης για την ιστορικότητα που είναι χαρακτηριστική της νεωτερικής συνθήκης (αφού, όπως γράφει, η διαμάχη αυτή αποτέλεσε «την τελευταία ανιστορική» αντιπαράθεση μεταξύ του παλαιού και του νέου⁵, ενώ η δική του πρόταση στο *Αλήθεια και Μέθοδος* συνδυάζει την ανάδειξη της «ιστορικής συνείδησης» (*wirkungsgeschichtliches Bewußtsein*) και της «τήξης των οριζόντων» ως κυρίαρχων στοιχείων της νεωτερικότητας και του αισθητικού πεδίου ως παράγοντα δημιουργίας και διάχυσης της γνώσης ισότιμου με -αν και διαφορετικού από- την νεωτερική επιστήμη. Δεν έλειψαν επίσης και οι συνδέσεις ουτοπικών οραμάτων (και οι επανερμηνείες ολόκληρων θρησκευτικών παραδόσεων) υπό το πρίσμα της λυτρωτικής δυνατότητας της εκκοσμικευμένης τέχνης, όπως δείχνει π.χ. πειστικά ο Löwy⁶, για το έργο του Walter Benjamin. Το ίδιο το κίνημα του αισθητικού μοντερνισμού -παρότι δεν μοιάζει να έχει άμεσα εφαρμογές σε άλλες πλευρές της πολιτισμικής σφαίρας όπως η ηθική και η ορθολογικότητα στο πεδίο της συνείδησης- εμφανίζεται στο τέλος του 19ου αιώνα να θέτει υπό διερώτηση ζητήματα που απασχόλησαν τους Marx και Engels, κυρίως αναφορικά με τις αλλοτριωτικές αλλά και τις δυνάμει απελευθερωτικές πλευρές της νεωτερικότητας⁷.

Ήδη η θεματοποίηση της μελέτης του κοινωνιών υπό το πρίσμα της έννοιας της (μετα)νεωτερικότητας υποδεικνύει την επιθυμία να εξεταστούν οι σύγχρονες μας κοινωνίες με τρόπο που δεν θα αποδίδει άμεσα (όπως συμβαίνει τόσο στο μαρξισμό όσο και στις θεωρίες εκσυγχρονισμού) ή έμμεσα ένα πρωτείο στο οικονομικό πεδίο⁸ και/ή που δεν θα αναπαράγει στην κοινωνιολογία και στην κοινωνική θεωρία την διαμάχη υλισμού-ιδεαλισμού, χαρακτηριστικό παράδειγμα της οποίας αποτέλεσαν οι άστοχες ερμηνείες της βεμπεριανής κοινωνιολογίας ως δήθεν ιδεαλιστικής απάντησης στον μαρξισμό.

Ως γνωστόν υπάρχουν διανοητές που υποστηρίζουν ότι οι δυτικές κοινωνίες από τα τέλη του 1960 κ.ε. έχουν μετασχηματιστεί ριζικά και ότι συνακόλουθα δεν έχει νόημα να μιλούμε πλέον για νεωτερικότητα αλλά για μετα-νεωτερικότητα. Η περί νεωτερικότητας συζήτηση αποτελεί και μια αντίδραση προς -ή διαφοροποίηση από- τις ηγεμονικές κατά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960 θεωρίες εκσυγχρονισμού (*modernization theories*). Αυτές οι θεωρίες έχουν ως κοινό σημείο αναφοράς τη θέση ότι οι οικονομικές και τεχνολογικές μεταβολές που συντελέστηκαν στη δύση και κυρίως στις Η.Π.Α οφείλουν να αποτελέσουν το υπόδειγμα ανάπτυξης και των υπόλοιπων χωρών του κόσμου. Βεβαίως, τα επιχειρήματά τους δεν εξαντλούνται στο οικονομικό και τεχνολογικό πεδίο (αλλά αντιθέτως συμπεριλαμβάνουν

Ευρώπη. Βλ. Gerth, H. H. & Mills, C. Wright, στο *From Max Weber: Essays in Sociology*, επιμ. μτφρ. & Εισαγωγή H. H. Gerth & C. Wright Mills (Oxford University Press, 1946), 51. Στο περίφημο δοκίμιό του «Η Επιστήμη ως Επάγγελμα», ο Weber ξεκαθαρίζει ότι αυτή η απομάγευση που έλαβε χώρα στον δυτικό κόσμο θα πρέπει να εννοηθεί ως πεποίθηση ότι «δεν υπάρχουν κατ' αρχάς [στην φύση] μυστηριώδεις ... δυνάμεις, αλλά ότι κάποιος θα μπορούσε ... να κυριαρχήσει επί πάντων των πραγμάτων μέσω του υπολογισμού». Weber, Max, «Science as a Vocation», στο *From Max Weber: Essays in Sociology*, επιμ., μτφρ. & Εισαγωγή H. H. Gerth & C. Wright Mills (Oxford University Press, 1946), 139. Ακριβώς αυτός ο ορισμός αποτέλεσε όπως γνωρίζουμε το κύριο θέμα της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού* των Adorno & Horkheimer και επί αυτού επιχειρήθηκε η θεμελίωση του επιχειρήματός τους ότι ο Λόγος ως προϊόν της απομάγευσης αδυνατεί να θεμελιώσει ηθικά το πράττειν, αφού στο ίδιο κείμενο ο Weber υποδεικνύει ότι η «πρόοδος» που συντελέστηκε στο δυτικό κόσμο κατά τις διαδικασίες της απομάγευσης του κόσμου έχει νόημα αποκλειστικά στο τεχνικό πεδίο. Weber, «Science as a Vocation», 139-140. Αξίζει να αναφερθεί επίσης ότι ερμηνεύοντας τα γραπτά του Weber για τις παγκόσμιες θρησκείες ο Bellah παρατηρεί ότι αναπτύσσεται σε αυτά η θέση ότι η διανοητική σφαίρα της επιστήμης καθώς και η σφαίρα της οικονομίας δεν δύνανται να προσδώσουν κάποιο «υπερβατικό νόημα» στις εγκόσμιες δραστηριότητες, σε αντίθεση με τις σφαίρες της πολιτικής, της τέχνης και των ερωτικών σχέσεων. Robert, N. Bellah, «Max Weber and World-Denying Love: A Look at the Historical Sociology of Religion», *Journal of the American Academy of Religion* 67, αρ. 2 (1999): 295.

4 Gerard, Delanty, *Modernity and Postmodernity: Knowledge, Power and the Self* (Sage, 2000), 16.

5 Βλ. Gadamer, Hans-Georg, *Truth and Method*, 2^η έκδοση, μτφρ. Joel Weinsheimer & Donald Marshall (Sheed & Ward, 1898), 528-29.

6 Löwy Michael, *Walter Benjamin: Προμήνυμα Κινδύνου. Μια Ανάγνωση των Θεσεων «Για τη Φιλοσοφία της Ιστορίας»*, μτφρ. Ρεβέκκα Πεσσάχ (Πλέθρον, 2004).

7 Delanty, *Modernity and Postmodernity*, 17,

8 Luhmann, Niklas, *Observations on Modernity*, μτφρ. Whilliam Whoebry (Stanford University Press, 1998), 2.

και υποτιθέμενα αναγκαίες αλλαγές στο επίπεδο των πολιτικών θεσμών της εκπαίδευσης κ.λπ.).

Οι υποστηρικτές του επιχειρήματος περί μετάβασης σε μετανεωτερικού τύπου κοινωνίες ισχυρίζονται ότι ριζικές μεταβολές έχουν λάβει χώρα σε όλα τα προαναφερθέντα επίπεδα και ότι κυρίως έχουν πλήξει την υποτιθέμενη συνοχή των κοινωνιών αυτών. Θεωρούν επίσης ότι στο πεδίο της φιλοσοφίας η γλωσσική στροφή (η τοποθέτηση δηλαδή της γλώσσας στο επίκεντρο του φιλοσοφικού στοχασμού) δημιούργησε ρήγματα τόσο στην παραδοσιακή νεωτερική έννοια της αλήθειας όσο και σε αυτή του υποκειμένου. Παράλληλα σημαντική θεωρείται από αυτή την άποψη και η σταδιακή εγκατάλειψη του δομισμού στις κοινωνικές επιστήμες και συνακόλουθα η ανάδυση μετα-δομιστικών, με αποτέλεσμα οι όροι μεταμοντέρνο και μεταδομισμός να χρησιμοποιούνται συχνά ως συνώνυμοι⁹. Η γλωσσική στροφή συντελέστηκε διαμέσου ετερόκλητων στοχαστών, όπως ο ύστερος Wittgenstein και ο Heidegger, και μεταξύ άλλων συνεπάγεται την απόρριψη μιας μονοσήμαντης διάκρισης μεταξύ «πραγματικότητας» και γλωσσικής «αναπαράστασης». Υποστηρίχθηκε ότι η γλώσσα δεν αναπαριστά την «πραγματικότητα» αλλά την «κατασκευάζει», θέση που συναντάμε με κάποιες παραλλαγές και στην κοινωνιολογία της γνώσης ήδη από το κλασικό έργο των Berger και Luckmann *Η Κοινωνική Κατασκευή της Πραγματικότητας*. Επέκταση του ίδιου συλλογισμού αποτελεί η υπόθεση ότι η γλώσσα δεν αναπαριστά τον εσώτερο κόσμο του υποκειμένου αλλά κατασκευάζει το ίδιο το υποκείμενο, καθώς και τη διάκριση μεταξύ «εσωτερικού» εαυτού και εξωτερικού ως προς τον εαυτό «κόσμου». Χαρακτηριστικά δείγματα της πρωτοκαθεδρίας της γλώσσας αποτελούν η πασίγνωστη παραγράφος 5.6 του *Tractatus Logico-Philosophicus* σύμφωνα με την οποία «τα όρια της γλώσσας σημαίνουν τα όρια του κόσμου μου»¹⁰, και η εξίσου γνωστή μεταφορά με την οποία ο Heidegger μάς παρουσιάζει τη γλώσσα ως τον «οίκο του Είναι», ή ως «οίκο της αλήθειας του Είναι»¹¹. Χωρίς να παραγνωρίζουμε τις σημαντικότερες διαφορές μεταξύ των δύο διανοητών θα μπορούσαμε μάλιστα να σημειώσουμε την ύπαρξη μιας παραλληλίας μεταξύ του επιχειρήματος του Wittgenstein εναντίον της ιδιωτικής γλώσσας και της θέσης του Heidegger ότι η γλώσσα δεν αποτελεί στην «ουσία της [...] έκφραση ενός ζωντανού πλάσματος», αλλά την «φωτίζουσα-καλύπτουσα έλευση του Είναι αυτού τούτου»¹².

Η (Μετα;)μοντέρνα κατάσταση

Ουσιαστικά η συζήτηση για το μεταμοντέρνο ξεκινά στη λογοτεχνία και μεταφέρεται στην αρχιτεκτονική προτού πολιτογραφηθεί ως όρος των κοινωνικών επιστημών ή εισχωρήσει στη φιλοσοφία. Το περιοδικό λογοτεχνίας *Boundary 2: a journal of postmodern literature* προσέδωσε μια ειδική έννοια στον όρο μεταμοντέρνο, επηρεασμένη από την Γαλλική ανάγνωση του έργου του Heidegger. Σύμφωνα με αυτή την οπτική, «το μεταμοντέρνο δεν προσδιορίζεται κατά κύριο λόγο χρονολογικά, αλλά μετέχει σε μια σύνθετη ερμηνευτική χρονικότητα»¹³. Για πρώτη φορά χρησιμοποίησε τον όρο «μεταμοντέρνο» στο πεδίο της κοινωνικής θεωρίας ο Lyotard το 1979 στο έργο του *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*, ξεκινώντας μια διαμάχη για τη φύση των νεωτερικών κοινωνιών που έμελλε να δώσει ώθηση και στον ιδιαίτερο κλάδο της κοινωνιολογίας που ονομάστηκε -κάπως καταχρηστικά- κοινωνιολογία της νεωτερικότητας¹⁴. Ερμηνεύοντας τον Wittgenstein, ο Lyotard ισχυρίζεται ότι με την ανάδυση της «πληροφορίας» ο δυτικός κόσμος έχει βρεθεί σε μία κατάσταση όπου οι διάφορες μορφές ζωής και τα αντίστοιχα γλωσσικά παιχνίδια δεν είναι δυνατόν να υπαχθούν

9 Βλ. Η Rosenau θεωρεί ότι «οι μεταμοντέρνοι» εστιάζουν περισσότερο στην πολιτισμική κριτική, ενώ οι «μεταδομιστές» στην «μέθοδο και σε επιστημολογικά ζητήματα», θεωρώ ωστόσο ότι οι όροι αυτοί είναι επισφαλείς αν δεν χρησιμοποιούνται με απόλυτη επίγνωση του συμβατικού τους χαρακτήρα. Βλ. Pauline Marie Rosenau, *Post-Modernity and the Social Sciences: Insights, Inroads and Intrusions* (Princeton University Press, 1992), 3, παραπομπή 1.

10 Η έννοια του ορίου είναι κομβική στη γενικότερη στόχευση του *Tractatus*, αφού το έργο αυτό επιχειρεί να κατάδειξει «τα όρια της σκέψης», διά της κατάδειξης των «ορίων της γλώσσας». Anthony Kenny, *Wittgenstein* (αναθεωρημένη έκδοση, Blackwell, 2006), 17.

11 Heidegger, Martin, *Επιστολή για τον Ανθρωπισμό*, 2^η έκδοση, μτφρ.- Εισαγωγή Γ. Ξηροπαϊδης (Ροές, 2000), 24,59.

12 Heidegger, *Επιστολή για τον Ανθρωπισμό*, 77.

13 Arac Jonathan, «Εισαγωγή», στο *Η Διαμάχη: Κείμενα για τη Νεωτερικότητα*, επιμ. Γιώργος Βέλτσος, μτφρ. Γ. Γκότσης (Πλέθρον, 1990), 17.

14 Ο Wagner επισημαίνει την σχεδόν ταυτολογική σημασία των όρων που σχηματίζουν τον ιδιαίτερο αυτό κλάδο της κοινωνιολογίας, υποστηρίζοντας όμως ταυτόχρονα ότι αποτελεί απολύτως νόμιμο και αυτόνομο πεδίο έρευνας. Peter Wagner, *A Sociology of Modernity: Liberty and Discipline* (Routledge, 1994), ix.

σε μια «μετα-γλώσσα» που να τα ερμηνεύει και να τα συνέχει¹⁵. Ορίζει ως «μεταμοντέρνα» την «δυσπιστία» απέναντι σε αυτό που αποκαλεί «μετα-αφηγήσεις»¹⁶, δηλαδή προς τα καθολικά ερμηνευτικά σχήματα όπως ο *Μαρξισμός, η νεωτερική πίστη στο Λόγο*, κλπ. Παράλληλα, αναδεικνύει την επικράτηση της πληροφορίας (στην οποία εδράζεται η επιστήμη των υπολογιστών) έναντι της ουμανιστικής παιδείας και διαβλέπει το τέλος του ουμανιστικού πανεπιστημίου (και του ουμανισμού). Πιστεύει ότι στα θετικά της μεταμοντέρνας κατάστασης συγκαταλέγεται η δυνατότητα των κοινωνιών να παρουσιάσουν ένα πλουραλισμό γλωσσικών παιχνιδιών (δηλαδή μια πλειάδα ριζικά διαφορετικών πολιτικών, πολιτιστικών και επιστημονικο-φιλοσοφικών σχημάτων) και συνεπώς και «μορφών ζωής», χωρίς να υπάρχει ένα «κέντρο» (με τη διττή μορφή του Λόγου και του «υπερβατολογικού» υποκειμένου) που να τα νομιμοποιεί¹⁷. Η οπτική του Lyotard για τη μεταμοντέρνα συνθήκη αντιμετώπιστηκε με δυσπιστία -αν όχι με εχθρότητα- από αρκετούς διανοητές που υποστήριξαν ότι έτσι απεμπολείται η δυνατότητα των κοινωνιών να διαμορφώσουν το πεπρωμένο τους βάσει των αρχών του Διαφωτισμού ή και των πιο ριζικών προταγμάτων του Μαρξισμού. Πολύ χαρακτηριστικό από αυτή την άποψη είναι το περίφημο έργο του Jameson *Το Μεταμοντέρνο ή η πολιτισμική λογική του ύστερου καπιταλισμού* που αντιμετώπιζοντας το μεταμοντέρνο ως έκφανση του ύστερου καπιταλισμού, επαναφέρει στο προσκήνιο τη μαρξική μεταφορά βάσης-εποικοδομήματος και γενικότερα την ανάλυση των πολιτισμικών φαινομένων ως επιφαινομένων του οικονομικού πεδίου. Ο Jameson χαρακτηρίζει τον μετα-μοντερνισμό ανιστορικό και του καταλογίζει μια έλλειψη βάθους, μια λατρεία του εφήμερου που πιστεύει ότι καθρεπτίζεται παραδειγματικά στην αντιπαραβολή ενός «καθιερωμένου» έργου του «ώριμου μοντερνισμού», το «ένα ζευγάρι άρβυλα» του Van Gogh που χρησιμοποιεί ως υπόδειγμα ο Heidegger στο περίφημο έργο του *Η καταγωγή του έργου τέχνης* και της ποπ-αρτ σύνθεσης («μεταμοντέρνα» την αποκαλεί ο ίδιος) του Andy Warhol «παπούτσια διαμαντόσκονης». Ο Jameson μας προτείνει να δούμε μια «ουτοπική χειρονομία» κρυμμένη πίσω από τη μεταποίηση της θλιβερής υλικότητας της καθημερινότητας σε «λαμπρότατη ελαιογραφική αντικειμενοποίηση», ενώ ο πίνακας του Warhol (που σύμφωνα με την ανάλυσή του δεν επιτρέπει καν την ερμηνεία στο μέτρο που δεν «προβλέπει» θέση για τον θεατή) εκφράζει ένα νέο είδος «αβαθούς, μια νέα «επιφανειακότητα»¹⁸ που τον εξομοιώνει με τις διαφημιστικές εικόνες και παραπέμπει σε μια «επιστροφή του απωθημένου»¹⁹.

Παρότι το επιχείρημα του Lyotard στη *Μεταμοντέρνα Κατάσταση* μοιάζει να διαφοροποιεί με απόλυτο τρόπο τη μεταμοντέρνα από την μοντέρνα συνθήκη, στο υστερότερο κείμενό του «réécriture la modernité», ο συγγραφέας καταδεικνύει το αδόκιμο της κατάτμησης της πολιτισμικής ιστορίας σε «πριν» και «μετά» και υποδεικνύει την ανάγκη να αντιμετωπίσουμε το μεταμοντέρνο ως στοιχείο της νεωτερικότητας, ως στάση διαρκούς επανερμηνείας/εκ νέου γραφής της νεωτερικότητας²⁰. Ουσιαστικά, η αναγνώριση (α) του κατακερματισμένου χαρακτήρα των σύγχρονων κοινωνιών και (β) της διαρκούς επανερμηνείας των ατομικών και συλλογικών μορφών συνύπαρξης, αποτελούν χαρακτηριστικά των νεωτερικών κοινωνιών

15 Το επιχείρημα εδράζεται στην αρχή της «ασυμμετρίας» μεταξύ διαφορετικών γλωσσικών παιχνιδιών. Ο Winch επίσης χρησιμοποιεί το επιχείρημα της ασυμμετρίας μεταξύ γλωσσικών παιχνιδιών (και μορφών ζωής εντός των οποίων αυτά λαμβάνουν χώρα) προκειμένου να απορρίψει την υποτιθέμενη ανωτερότητα της επιστήμης έναντι προ-επιστημονικών μορφών σκέψης, θέση που απορρίπτει ο Habermas στη *Θεωρία του Επικοινωνιακού Πράττειν*. Βλ. Habermas Jürgen, *The Theory of Communicative Action, Vol.1: Reason and the Rationalization of Society*, μτφρ. Thomas McCarthy (Beacon Press, 1984), 55 κ.ε. Αξίζει να επισημανθεί η συγγένεια του επιχειρήματος του Lyotard με την περί «ασυμμετρίας» θέση που διατύπωσε ο Kuhn και υιοθέτησε μεταξύ άλλων και ο Feyerabend. Όπως επισημαίνει ο τελευταίος, διά της θέσης αυτής υποστηρίζεται η ταυτόχρονη μεταβολή επιστημονικών θεωρητικών σχημάτων και των δεδομένων τα οποία παρήχθησαν εντός τους, γεγονός που καθιστά τη σύγκριση διαφορετικών θεωριών και των δεδομένων τους επιδερμική και την έννοια της «ποσοτικής προόδου» άτοπη. Βλ. Paul Feyerabend, *Farewell to Reason* (Verso, 1987), 156. Οι συνέπειες αυτές ισχύουν και στην περίπτωση του επιχειρήματος του Lyotard του οποίου το κείμενο αναφέρεται στην κατάσταση της γνώσης στις «δυτικές» κοινωνίες.

16 Lyotard Jean-François, *Η Μεταμοντέρνα Κατάσταση*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, (Γνώση, 1993), 26.

17 Θεόδωρος Γεωργίου, «Προλεγόμενα», στο Lyotard, Jean-François: *Η Μεταμοντέρνα Κατάσταση* (Γνώση, 1993), 16. Στην «ισχυρή» εκδοχή του «τέλους» της νεωτερικότητας ο Wagner αποδίδει την ατελή διαύγηση των πιθανών σχέσεων μεταξύ δύο αλληλένδετων επιχειρημάτων: α. ότι τα κύρια προτάγματα της νεωτερικότητας αποτελούν απλά μυθεύματα και β. ότι η νεωτερικότητα εξάντλησε την όποια δυναμική της. Ενδιαφέρον είναι ότι πίσω και από τα δύο αυτά επιχειρήματα ο συγγραφέας εντοπίζει την πεποίθηση ότι το στοιχείο που έχει εξαντληθεί είναι το νεωτερικό φαντασιακό. Wagner, *Sociology of Modernity*, 150.

18 Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι από τους σουρεαλιστές μόνο ο Magritte «επέζησε της ταραχώδους αλλαγής από το μοντέρνο σε αυτό που ακολούθησε ... και έγινε κάτι σαν ίνδαλμα του μεταμοντέρνου: το ανοίκειο, λακανικός, ανεκκλήτος απόλογος». Jameson Fredric, *Το μεταμοντέρνο ή η πολιτισμική λογική του ύστερου καπιταλισμού*, μτφρ. Γ. Βάρσος (Νεφέλη, 1993), 46.

19 Jameson, *Το μεταμοντέρνο*, 45.

20 Lyotard Jean-François, «Να ξαναγράψουμε τη Νεωτερικότητα», στο *Η Διαμάχη: Κείμενα για τη Νεωτερικότητα*, μτφ. Γ. Γκότσης (Πλέθρον, 1990), 205, 207.

Παρατηρούμε ότι η ίδια ιστορική περίοδος χαρακτηρίζεται ως μετανεωτερική ή ως μορφή ή στάδιο της νεωτερικότητας ανάλογα με τον τρόπο με τον οποίο οι συγγραφείς αποκρίνονται στο πρώτο από τα προαναφερόμενα στοιχεία, με εξαίρεση ίσως την επιλογή του Baumann να χρησιμοποιήσει τόσο τον όρο μετανεωτερικότητα όσο και τον όρο ρευστή νεωτερικότητα αναφερόμενος στην ίδια ιστορική περίοδο²¹. Συνήθως η κατάφαση της κατάτμησης του Λόγου (σε ασύμμετρους μεταξύ τους «λόγους» ή ακόμη περισσότερο σε «ρηματικούς σχηματισμούς», όπως στην *Αρχαιολογία της Γνώσης* του Foucault), της κοινωνίας (σε ασύμβατες μεταξύ τους κοινωνικές ομάδες) και του εαυτού σε μη-αναγώγιμες σε μία αρχή πλευρές, συνοδεύει τις απόψεις περί μετανεωτερικότητας ως ριζικής ρήξης όχι μόνο με τις ιστορικές συνθήκες αλλά και με τα προτάγματα της νεωτερικότητας και του Διαφωτισμού. Η ανάδυση στο χώρο των κοινωνικών επιστημών μιας σειράς «σπουδών» (όπως οι πολιτισμικές σπουδές, οι σπουδές φύλου, οι μετα-αποικιακές σπουδές, οι queer studies, κ.ο.κ.) που εστιάζουν σε όψεις της κοινωνικής ζωής με τρόπους που διαπερνούν τα όρια των συμβατικά ορισμένων επιστημονικών κλάδων/πειθαρχιών και οι πολιτικές διεκδικήσεις των ομάδων που σχετίζονται με αυτές τις σπουδές είναι ενδεικτική της σύνθετης δυναμικής που αναπτύσσεται στο πλαίσιο της προαναφερθείσας κατάτμησης. Θα μπορούσαμε να δούμε όλη αυτή τη διαδικασία σαν μια εκούσια απομάκρυνση από την εγγελιανή οπτική της συμφιλίωσης, την πίστη του ωφελιμισμού στην σύγκλιση ατομικού και συλλογικού συμφέροντος (την οποία στηλιτεύει ο πρώιμος Parsons προβάλλοντας τα κανονιστικά στοιχεία της κοινωνικής ζωής) και το μαρξικο-μαρξιστικό όραμα μιας ανθρωπότητας απαλλαγμένης από μείζονες αντιφάσεις.

Όσοι δεν συμμερίζονται την εκτίμηση περί μετάβασης σε ένα είδος κοινωνικής συγκρότησης που διαφέρει ριζικά από τη νεωτερικότητα προτιμούν να μιλούν για μια μετάβαση σε ένα ύστερο στάδιο της νεωτερικότητας²², ενώ ο Giddens χρησιμοποιεί τον όρο «ευρετικά», στοχεύοντας περισσότερο στην ανάδειξη των στοιχείων που θα έπρεπε να διαφοροποιηθούν μαζικά σε παγκόσμια κλίμακα προκειμένου να θεωρήσουμε τη μετάβαση των κοινωνιών σε νέο «παράδειγμα»²³. Αυτό οφείλεται τόσο σε μια διαφορετική συνολική αποτίμηση του φαινομένου, όσο και σε μια πολιτική επιλογή (στο μέτρο που οι αρχές της νεωτερικότητας, όπως η πίστη στον ορθό λόγο, η πολιτική αυτονομία, η ισότητα, κ.λπ., κρίνονται ως αδιαπραγμάτευτες, καθολικές αξίες). Εδώ φυσικά θα πρέπει να αναφερθούμε συνοπτικά στις μεταβολές που αναγκάζουν ακόμη και τους υπέρμαχους των αρχών του Διαφωτισμού (όπως π.χ. ο Habermas με την επικοινωνιακή ορθολογικότητα) να παραδέχονται ότι υπάρχει μια σημαντική αλλαγή μετά τη δεκαετία του 1970. Αυτές αφορούν κυρίως στη μετάβαση από το βιομηχανικό στον λεγόμενο μετα-βιομηχανικό τρόπο παραγωγής (βασισμένο στην πληροφορική) που διαπίστωσε ο Bell στο *The Coming of the Post Industrial Society*, στην σταδιακή απομυθοποίηση των πολιτικών «ιδεολογιών» που επισήμανε ο ίδιος στο *The End of Ideology*, στην κατάρρευση του μπλοκ των χωρών του «υπαρκτού» σοσιαλισμού, στην αποδυνάμωση του έθνους-κράτους, στις κρίσεις ευημερίας του μεταπολεμικού φορντικού μοντέλου συσσώρευσης (ιδιαίτερα τις πετρελαϊκές κρίσεις του 1973 και 1979 αλλά και στις σύγχρονες μας κρίσεις του 20ού αιώνα), στην αποδιάρθρωση γενικότερα ενός «κοινού νοήματος» που υποτίθεται ότι συνείχε τις δυτικές κοινωνίες, στην ίδια την αποδιάρθρωση του νεωτερικού υποκειμένου, στις προαναφερθείσες μεταβολές στο χώρο της φιλοσοφίας και των επιστημών, κ.λπ.²⁴

21 Έχει υποστηριχτεί ότι η εισαγωγή του όρου «ρευστή νεωτερικότητα» αποσκοπούσε στο να αποφύγει τις παγίδες που είχε θέσει η διαμάχη για τη (μετα)νεωτερικότητα, ιδιαίτερος αναφορικά με την υποτιθέμενη «ριζική» ασυνέχεια μεταξύ νεωτερικών και μετανεωτερικών κοινωνιών. Βλ. Keith Tester, *The Social Thought of Zygmunt Bauman* (Palgrave/Macmillan, 2004), 162.

22 Συναντάμε επίσης στη σχετική εργογραφία και την ριζική αμφισβήτηση της επιστημονικής σαφήνειας της ίδιας της διάκρισης μεταξύ νεωτερικότητας και μετανεωτερικότητας. Αυτή τη στάση εκφράζει ο Καστοριάδης που θεωρεί τον όρο μετα-νεωτερικότητα εντελώς άστοχο, όπως εξάλλου και τον όρο του οποίου αποτελεί «άρνηση», δηλαδή τη «μοντέρνα» εποχή. Παρότι δεν προτείνει εναλλακτικούς όρους, η ανάλυσή του εδράζεται στην ιδιαίτερη ερμηνεία που δίνει στην έννοια της *αυτονομίας*, αφού διακρίνει μια θεμελιώδη αντινομία στην καρδιά της (μετα)νεωτερικής εποχής μεταξύ των φαντασιακών σημασιών της αυτονομίας και της τεχνικής κυριαρχίας. Βλ. Καστοριάδης, Κορνήλιος, *Ο Θρυμματισμένος Κόσμος*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, Κώστας Σπαντιδάκης (Ύψιλον, 1992), 11-25.

23 Συνοπτικά, υποστηρίζει ότι θα πρέπει να παγιωθούν ριζικά νέοι τρόποι κοινωνικής συνύπαρξης σε τέσσερις άξονες προκειμένου να μπορούμε να θεωρήσουμε τη μετάβαση σε μετα-νεωτερική συνθήκη. Οι μεταβολές αυτές περιλαμβάνουν την εξάλειψη της σπάνης των αγαθών σε παγκόσμιο επίπεδο, την αποστρατιωτικοποίηση, την πολυεπίπεδη δημοκρατική συμμετοχή και τον εξανθρωπισμό της τεχνολογίας. Anthony Giddens, *The Consequences of Modernity* (Polity Press, 1990), 163 κ.ε.

24 Μια ιδιότυπη ερμηνεία της κατάστασης των δυτικών κοινωνιών στα τέλη του 20^{ου} αιώνα μας έδωσε -διά της ιδιοφυούς ιδιοποίησης μιας έννοιας της μεσαιωνικής φιλοσοφίας (simulacrum) ο Baudrillard στο *Simulacra and Simulation*. Αναφέρομαι κυρίως στην θέση ότι το νόημα έχει υποκατασταθεί από την εικόνα με την επικράτηση των προσομοι-

Μετά τη Διαμάχη

Είναι βέβαιο ότι η διαμάχη περί τη (μετα)νεωτερικότητα βοήθησε να εκφραστούν, να αναπτυχθούν και να αναλυθούν στοιχεία του κοινωνικού γίνεσθαι τα οποία θεωρούνταν ήσσοнос σημασίας μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970. Έδωσε επίσης ώθηση στη σκέψη ότι η ευρωπαϊκή εμπειρία ίσως να μην πρέπει να θεωρείται υπόδειγμα το οποίο οφείλουν να ακολουθήσουν όλες οι χώρες ή με το οποίο πρέπει να αποτιμάται ο βαθμός μετοχής μιας χώρας στο νεωτερικό παράδειγμα. Αυτή η σκέψη -που μερικώς συμπίπτει με την κριτική που ασκήθηκε στον ευρωκεντρισμό και την «κατασκευή» του «άλλου» που αυτός παρήγαγε διά της ίδιας της επιστήμης, όπως έδειξε, π.χ. πειστικά ο Said για τις ανατολικές σπουδές στο έργο του *Οριενταλισμός*, αποτέλεσε το εφελτήριο για την αναζήτηση της πολλαπλότητας του νεωτερικού φαινομένου, κυρίως από τον Eisenstadt (εισηγητή της προσέγγισης που έγινε γνωστή ως *multiple modernities*) και τον Arnason. Και για τους δύο αυτούς διανοητές, νεωτερικά στοιχεία μπορούμε να διαπιστώσουμε ήδη από την εποχή που ο Jaspers ονόμαζε «αξονική» και που σήμανε την παράλληλη ανάδυση κατά τη διάρκεια της πρώτης χιλιετίας π.Χ. πολιτισμών όπως ο σινικός, ο ινδικός, ο εβραϊκός, ο αιγυπτιακός και ο ελληνικός. Οι πολιτισμοί αυτοί παρουσιάζουν παρόμοια χαρακτηριστικά που δεν οφείλονται σε δάνεια και αλληλεπιδράσεις, όπως η ξεκάθαρη διαφοροποίηση μιας κοσμικής και μιας υπερκόσμιας τάξης πραγμάτων και η ανάδυση κοινωνικών ελίτ που έθεσαν ως στόχο τη συνειδητή διαμόρφωση του κοινωνικού κόσμου σύμφωνα με κάποιο υπερκόσμιο όραμα²⁵. Η προσέγγιση αυτή -σε παραλληλία με την περί ασυμμετρίας θέση στην επιστημολογία- υποστηρίζει ότι διαφορετικές πολιτισμικές συνάψεις (ή «προγράμματα») εξέφρασαν και εκφράζουν τα στοιχεία αυτά με διαφορετικούς, εξίσου έγκυρους με τον «δυτικό», τρόπους, οι οποίοι μπορούν και οφείλουν να χαρακτηριστούν νεωτερικοί²⁶. Μια περαιτέρω προσπάθεια να αναπτυχθεί μια πλουραλιστική προσέγγιση του νεωτερικού φαινομένου είναι η σχετικά πρόσφατη απόπειρα του Wagner²⁷ να μελετήσει τις πολλαπλές εκφάνσεις της νεωτερικότητας υπό το «πρίσμα» διακριτών προβληματικών (*problématiques*) του κοινωνικού βίου, κυρίως της οικονομικής, της πολιτικής, της πολιτισμικής και της προβληματικής της ανάπτυξης του εαυτού. Οι προκλήσεις βεβαίως δεν σταματούν εδώ. Μια από τις συνέπειες της διάνοιξης του ιστορικού χρόνου προς το μέλλον που επέφερε ο θρυμματισμός του μεσαιωνικού κοσμοειδώλου υπήρξε, όπως παρατηρεί ο Nisbet, ότι ο νεωτερικός άνθρωπος «έχασε» τη θέση του στον κόσμο, δηλαδή τη θέση του ως κορυφαίου θείου δημιουργήματος. Είναι εύκολο να διαπιστώσουμε ότι πέραν τούτου έχασε στην πορεία τη βεβαιότητα των νεωτερικών προσδιορισμών του ως *homo universalis*, *homo faber*, *homo economicus*, και γενικότερα τον προσδιορισμό του από τη δυτική μεταφυσική ως «ανθρώπου». Η «επιστολή για τον Ανθρωπισμό» του Heidegger εκφράζει το 1946 ρητά αυτό που η επιλογή του ονόματος *Dasein* αντί των λέξεων υποκείμενο ή άνθρωπος ήδη υπονοεί στο *Είναι και Χρόνος* το 1927. Ο προσδιορισμός «άνθρωπος» τίθεται εν αμφιβόλω (ο ίδιος ο φιλόσοφος δηλώνει ξεκάθαρα στην επιστολή ότι ο ανθρωπισμός δεν μπορεί να εκφράσει την αξιοπρέπεια του «ανθρώπου», ενώ απορρίπτει στο *Είναι και χρόνος* τον όρο άνθρωπος ως βεβαρυμένο από τη μεταφυσική παράδοση). Ο Foucault θα υποστηρίξει τρεις δεκαετίες αργότερα στις *Λέξεις και τα Πράγματα* ότι ο νεωτερικός «άνθρωπος» δεν είναι παρά κατασκευή των «επιστημών του ανθρώπου» ή ορθότερα ότι ο νεωτερικός άνθρωπος και οι επιστήμες του αναδύθηκαν παράλληλα από την «κλασική εποχή» της νεωτερικότητας και ύστερα²⁸. Σήμερα, με την ανάδυση των λόγων περί μετα-ανθρωπισμού αλλά και την αμφισβήτηση της ιδέας ότι η «ανθρωπότητα» μπορεί να αποτελεί «ενότητα» έστω ως ρυθμιστικό ιδεώδες όπως προτείνουν στον ραδιοφωνικό τους διάλογο οι Καστοριάδης και Ricoeur²⁹ το ζήτημα του προσδιορισμού του όντος που αποκαλούμε για χιλιετίες «άνθρωπο» και των κοινωνικών

ώσεων τρίτης τάξης, ότι η κυρίαρχη παγκοσμίως Αμερικάνικη κουλτούρα συνολικά χαρακτηρίζεται από την έλλειψη νοηματικού βάθους που συναντάμε στην Ντίσνευλαντ και τέλος ότι οι διάφοροι λόγοι που αρθρώνουμε για τον κόσμο δεν έχουν την δομή της έννοιας (αντιστοίχιση έννοιας-αντικειμένου ή έστω συγκρότηση του αντικειμένου διά των εννοιών) αλλά της προσομοίωσης, του simulacrum που δεν έχει αναφερόμενο πέραν του ίδιου (ο κόσμος των *Simulacra* είναι αυτοαναφορικός). Βλ. Baudrillard Jean, *Simulacra and Simulation*, μτφρ. Sh.a Faria Gleizer (Verso, 1994), κεφ.1 και Baudrillard Jean, *America*, μτφρ. Geoff Dyer (The University of Michigan Press, 1988) ιδίως το κεφάλαιο "Astral America" στο οποίο ο συγγραφέας αντιπαραθέτει στην ευρωπαϊκή νοσταλγία που εκφράζεται στη μεταφορικότητα της γλώσσας την απλή κυκλοφορία των σημείων που υποτίθεται ότι χαρακτηρίζει την Αμερικανική νεωτερικότητα.

25 Ελλείψει δοκιμότερου όρου μεταφράζω ως «υπερκόσμιο» τον όρο *transcendental* προκειμένου να αποφύγω τις καντιανές συνδηλώσεις που αναπόφευκτα θα είχε ο όρος «υπερβατολογικό».

26 Shmuel N.Eisenstadt, *Comparative Civilizations and Multiple Modernities: Vol. I* (Brill, 2003), 197-199.

27 Peter Wagner, *Modernity: Understanding the Present* (Polity Press, 2012).

28 Βλ. ενδεικτικά Foucault Michel, *Οι Λέξεις και τα Πράγματα*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης (Γνώση, 1986), 472.

29 Cornelius Castoriadis & Paul Ricoeur, *Dialogue sur l'histoire et l'imaginaire social* (éditions de l'école des hautes études en sciences sociales, 2016).

σηματισμών του εξακολουθεί να αποτελεί δυσεπίλυτο αίνιγμα. Ίσως αυτή μας η ανάγκη να παράγουμε συνεχώς νέες αποκρίσεις στο αίνιγμα αυτό να αποτελεί και το μόνο εχέγγυο της πρόσβασης που ακόμη έχουμε στα νοήματα, τα διλλήματα, την τραγωδία όλων των πολιτισμών που προηγήθηκαν του συγκαιρινού μας όπως κι αν τελικά τον ονομάσουμε.

Εργογραφικές αναφορές

- Arac, Jonathan. «Εισαγωγή». Στο *Η Διαμάχη: Κείμενα για τη Νεοτερικότητα*. Επιμέλεια Γιώργος Βέλτσος. ΜτφΓ. Γκότσης. Αθήνα: Πλέθρον.
- Bellah, Robert N. «Max Weber and World-Denying Love: A Look at the Historical Sociology of Religion», *Journal of the American Academy of Religion* 67. αρ. 2 (1999) : 277-304.
- Bevir, Mark. «Modernism and the Social Sciences». Στο *Modernism and the Social Sciences: Anglo-American Exchanges c.1918–1980*, Mark Bevir (επιμ.) Cambridge University Press, 2017.
- Baudrillard, Jean. *Simulacra and Simulation*. Μετάφραση Sheila Faria Gleizer. Verso, 1994.
- Baudrillard, Jean. *America*. Μετάφραση Geoff Dyer. The University of Michigan Press, 1988.
- Castoriadis, Cornelius & Ricoeur, Paul. *Dialogue sur l'histoire et l'imaginaire social*. éditions de l'école des hautes études en sciences sociales, 2016.
- Γεωργίου, Θεόδωρος. «Προλεγόμενα». Στο *Liotard, Jean-François: Η Μεταμοντέρνα Κατάσταση*. Γνώση, 1993.
- Delanty, Gerard. *Modernity and Postmodernity: Knowledge, Power and the Self*. Sage, 2000.
- Eisenstadt, Shmuel N. *Comparative Civilizations and Multiple Modernities: Vol. I*. Brill, 2003.
- Feyerabend, Paul. *Farewell to Reason*. Verso, 1987.
- Foucault, Michel. *Οι Λέξεις και τα Πράγματα*. Μτφ. Κ. Παπαγιώργης. Γνώση, 1986.
- Gadamer, Hans-Georg. *Truth and Method*. 2^η έκδοση. Μτφη J. Weinsheimer & D. Marshall. Sheed & Ward, 1989.
- Gerth, H. H. & Mills, C. Wright, Στο *From Max Weber: Essays in Sociology*. Επιμέλεια, Μετάφραση& Εισαγωγή Η. Η. Gerth & C. Wright Mills. Oxford University Press, 1946.
- Giddens, Anthony. *The Consequences of Modernity*. Polity Press, 1990.
- Habermas, Jürgen. *The Theory of Communicative Action, Vol.1: Reason and the Rationalization of Society*. Μετάφραση Thomas McCarthy. Beacon Press, 1984.
- Habermas, Jürgen. *The Theory of Communicative Action, Vol.2: Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason*. Μετάφραση Thomas McCarthy. Beacon Press, 1987.
- Heidegger, Martin. *Επιστολή για τον Ανθρωπισμό*. 2^η έκδοση. Μετάφραση και Εισαγωγή Γ. Ξηροπαϊδης. Ροές, 2000.
- Jameson Fredric. *Το μεταμοντέρνο ή η πολιτισμική λογική του ύστερου καπιταλισμού*. Μτφ. Γ. Βάρσος, Νεφέλη, 1993.
- Καστοριάδης, Κορνήλιος. *Ο Θρυμματισμένος Κόσμος*. Μετάφραση Ζήσης Σαρίκας, Κώστας Σπαντιδάκης. Ύψιλον, 1992.
- Kenny, Anthony. *Wittgenstein* (αναθεωρημένη έκδοση). Blackwell, 2006.
- Lyotard, Jean-François. *Η Μεταμοντέρνα Κατάσταση*. Μτφ. Κ. Παπαγιώργης, Γνώση, 1993.
- Lyotard, Jean-François, «Να ξαναγράψουμε τη Νεοτερικότητα». Στο *Η Διαμάχη: Κείμενα για τη Νεοτερικότητα*. Επιμέλεια Γιώργος Βέλτσος. Μετάφραση Γ. Γκότσης. Πλέθρον, 1990.
- Löwy, Michael. *Walter Benjamin: Προμήνυμα Κινδύνου. Μια Ανάγνωση των Θέσεων «Για τη Φιλοσοφία της Ιστορίας»*. Μετάφραση Ρεβέκκα Πεσσάχ. Πλέθρον, 2004.
- Luhmann, Niklas. *Observations on Modernity*. Μετάφραση Whilliam Whoebry. Stanford

University Press, 1998.

-Rosenau, Pauline, Marie. *Post-Modernism and the Social Sciences: Insights, Inroads and Intrusions*. Princeton University Press, 1992,

-Tester, Keith. *The Social Thought of Zygmunt Bauman*. Palgrave/Macmillan, 2004.

-Wagner, Peter. *A Sociology of Modernity: Liberty and Discipline*. Routledge, 1994.

-Wagner, Peter. *Modernity: Understanding the Present*. Polity Press, 2012.

-Weber, Max. «Science as a Vocation». Στο *From Max Weber: Essays in Sociology*. Επιμέλεια, Μετάφραση& Εισαγωγή Η. Η. Gerth & C. Wright Mills. Oxford University Press, 1946.

-Weber, Max. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. Μετάφραση Talcott Parsons. Routledge, 1992.

